

ARTVİN VE BATUM GÖÇMENLERİ (1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDAN SONRA)

DEMİREL, Muammer*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Kafkasya tarih boyunca devamlı göçlere sahne olan bölgelerden biridir. İlk çağlardan itibaren Kafkasya Türk göçlerinin önemli güzergahlarındanır. Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yenilgileri bu göçlere farklı bir yapı kazandırmıştır.

“93 Harbi” (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Kafkas bölgesinden Anadolu'ya yapılan göçe yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu savaşta Kafkasya bölgesinde Türkler, Çerkezler, Çeçenler, Abazalar, Dağıstanlılar ve Acara bölgesinde yaşayan Müslüman Gürcüler, aktif olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmışlardır. Savaş Osmanlı aleyhine neticelenip Kafkaslar yine Rusya'nın hâkimiyetinde kalınca Müslüman Kafkas toplulukları da bunun acı neticesi ile karşılaşmışlardır.

Artvin ve Batum halkından bir kısmı deniz yolu ile göç ederken bir kısmı da kara yolu ile Erzurum ve Bayburt gibi yerlere ulaşmıştır. Buralarda yerleşmeler olduğu gibi daha çok göçmenler Tokat, Amasya, Muş gibi başka bölgelere gitmişlerdir.

Deniz yolu ile göç edenler Karadenizde sahil boyu ve iç bölgelerde Hopa'dan itibaren İstanbul'a kadar iskân edilmişlerdir. İstanbul'a ulaşan göçmenler boş arazi bulunan Anadolu vilayetlerine sevk edilerek iskân edilmişlerdir.

Bu göçler tam anlamıyla bir insanlık dramıdır. Yollarda çekilen her türlü açlık, sefalet, salgın hastalıklar göç edenlerin büyük çoğunluğunu yok etmiştir.

Osmanlı Devleti, hem göçler sırasında imkânları ölçüsünde yol vasıtası, iâşe ve barınma gibi ihtiyaçları karşılamaya çalışmış hem de iskân sırasında göçmenlerin tam yerleşip üretime geçerek temel ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelene kadar iâşe ve barınmaları ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca göçmenlere yerleşecekleri arazi, ev, tohumluk, iş gücünü sağlayacak hayvanlar gibi yardımlar karşılıksız yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Batum, göç, göçmen, iskân, Osmanlı Devleti, Rusya.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum/TÜRKİYE. e-posta: mdemirel@atauni.edu.tr; mudemirel@yahoo.com

ABSTRACT

Immigrants of Artvin and Batumi (After 1877-1878 Ottoman-Russian War)

Caucasus is one of the areas where migrations constantly occurred throughout the history. From the antiquity, Caucasus is one of the routes of the Turkish migrations. The Ottoman defeats by Russia has attributed a different structure to these migrations.

“93 harbi” (1877-1878 Ottoman- Russian war) provided new haste with the migration from Caucasian area to Anatolia. During the war Turks, Tchetchens Abkhasians, Circassians, the people of Daghistan and the Muslim Georgians, who lived in Acara area, joined the war on the side of Ottoman Empire. When the war ended against Ottoman Empire, Caucasus were regained by Russia, thus, the Muslim Caucasian people had to encounter with the sad result.

Some of the people in Artvin and Batum migrated by sea and some of them were able to reach some other places such as Erzurum and Bayburt. Certain settlements occurred here and mostly these migrants went to other areas such as Tokat, Amasya, and Mush. The migrants who went by sea were settled along the coast line on the Black Sea region and in the inner parts from Hopa to Istanbul. Those migrants who reached Istanbul were settled by means of being transferred to the available Anatolian provinces.

Those migrations are absolutely a human tragedy in that famine, poverty, and epidemic diseases, on the road, killed most of these migrants.

Ottoman State tried to meet both the needs such as transportation, food and refuge, during these migrations, and the need of food and refuge of the migrants during the settlement until they are able to meet their own needs. Moreover, the land, house, corn seed, necessary animals were provided to the migrants free of charge.

Key Words: Artvin, Batum, migration, emigrant, settling, Ottoman State, Russia.

Kafkasya, dünyada tarih öncesi devirlerden beri sürekli göçlerin olduğu yerlerin başında geldiği gibi bu bölge önemli göç güzergâhı olma özelliğini de taşımıştır. Çok çeşitli etnik ve dini yapıya sahip olan Kafkas toplulukları, en acılı göç hareketlerini XIX. yüzyılda yaşamışlar ve bir daha yer ve yurtlarına dönemeyecekleri şekilde göç etmek zorunda kalmışlardır. Gerek Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde gerekse Osmanlı hâkimiyeti dışındaki Kafkas bölgelerinden Türk ve Müslümanlarının göç yönleri her zaman Osmanlı toprakları olmuştur. Artvin ve Batum bölgeleri Kırım göçlerinden beri göçmen kabul eden yerlerden iken “93 Harbi” nden sonra bölge göç vermeye başlamıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum ve Artvin (Livane)'in savunması bölge halkından oluşturulan kuvvetlerle yapılmıştır. Bölge halkından 5 tabur piyade ve 3 bölük “asâkir-i nizamiye” süvari kuvveti oluşturulmuştur (Mahmud Celeleddin Paşa, 1983: 372). Bu kuvvetlerin yaklaşık mevcudu 2.500-3.000 kişidir.

Rus istilasına karşı vatanlarını korumak üzere Artvin ve Batum halkını organize edip bu kuvvetlerin başında savaşıyanların bazıları; Hazinedarzade Osman, Yukarı Acaralı Ahmed, Tavatgerize Ali ve Hasan Beyler, Tuzcu oğlu Çürük sulu Tomas oğullarından dört kardeş ve Ahıskalı Kavas Süleyman Ağa'dır. Bu zatların kumandası altında toplanan milis kuvvetleri Rusların karadan ve denizden saldırılarını püskürtmeyi başardıklarından Livane ve Batum bölgelerine Ruslar girememişlerdir (Muvahhid Zeki, 1927: 193). Ancak Osmanlı ordularının, Rumeli cephesinde Rus orduları karşısında aldığı ağır mağlubiyetin bedelini, Batum ve Livane bölgesi halkı da ödemek zorunda kalmıştır. Savaşın sonunda yapılan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında savaş tazminatı olarak Rusya'ya doğuda bulunan üç Osmanlı sancağı Kars, Ardahan ve Batum verilmiştir (Mahmud Celeleddin Paşa, 579 ve 697).

Kars ve Ardahan Sancakları savaş sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş bölgelerdir. Batum Sancağı savaşta işgal edilmemiş, antlaşma gereği Rusya'ya terk edilmiştir. Batum Sancağı'nın Rusya'ya terk edilmesi ile Acara ve Livane Müslüman halkından on binlerce kişi göç için yollara dökülmüştür. Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesine göre Rusya'ya bırakılan yerlerin halkına buldukları yerde kalmak veya göç etmek hususunda üç sene serbestlik tanınmıştır (Mahmud Celeleddin Paşa, 580). **Berlin Antlaşması**'nda böyle bir hüküm olmamasına rağmen Rusya, Osmanlı tarafına geliş gidişlerde bir sınırlama getirmediği için on yıllarca göç serbestçe devam etmiştir. Rusya, 1909 yılından itibaren serbest geçişlere yasak getirmiş, bu tarihten sonra geçişler resmî sınır kapılarından pasaportlu olarak yapılabilmektedir (**BOA**, DH.SYS, 4/1). 1900'lü yıllarda Batum ve Artvin'den göçler, azalmışsa da durmamış ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

1828-1829 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşlarından sonra Ruslar, Kırım ve Kafkas Müslüman toplumlarını Osmanlı topraklarına göçe zorlarken (Karpat, 2003: 110) “93 Savaşı” ’ndan sonra Artvin ve Batumluların göçünü engellemeye çalışmışlardır.¹

¹ Livane'den Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen ve mahalli Rus idareciler tarafından engelleme ile karşılaşan halk, temsilcileri vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne müracaatında: **“Batum dahilinde Livane kazasından bin üç yüz haneyi müteceviz muhacirinin hicret azminde buldukları halde mahalli hükümeti tarafından muhalefet olunduğu...”** bildirmişlerdir. **BOA**, DH.MKT, 1377/10; Balıkesir Manyas ve Gönen'in köylerinde iskân edilen Batum göçmenleri, göç ederken Rus yetkililer tarafından engellemeler yapıldığını şu cümlelerle ifade etmişlerdir: “...görülen hamiyet ve sadakat-i kâmile abd-i keminelere muhâcerete dahi sevk ederek Rusya memurları ise

Toprak kayıpları ile başlayan Türk ve Müslüman göçler, Osmanlı Devleti tarafından teşvik edilmiş ve göçmenlere iâşe, barınma ve yerleşmeleri konusunda her türlü destek sağlanmıştır. Padişah II. Abdülhamid, “93 Göçmeni” olarak adlandırılan Artvin ve Batum göçmelerine karşı Müslümanları koruyup sahip olması gerektiği inancıyla hareket etmiştir. Ayrıca göçmenlerin sağlayacağı iş gücü Anadolu’da boş arazilerin ekonomiye kazandırılması bakımından ve göçmen kitlelerin, Anadolu nüfusunun Türkleştirilmesi yönünden önemsenmiştir. Müslüman olan göçmenleri Türk’ten ayrı düşünmeyen Sultan II. Abdülhamid, Anadolu nüfus yapısını Türkleştirmeyi hedeflediğini açıkça ifade etmiştir: “Devletimiz hudutları dâhiline ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Türk unsurunu kuvvetlendirmeğe dikkat etmeliyiz. Muhaceret yalnız milli kudreti artırmakla kalmayacak aynı zamanda İmparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlalaştıracaktır. Rumeli’de ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek şarttır.” (Sultan Abdülhamit, 1984: 73)

Sultan II. Abdülhamid, hem ekonomik yönden ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacaklarına olan inancı hem de milli duygulardan dolayı yakınlık duyduğu göçmenlerin nakil, geçici barınma ve iskânları gibi meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. “İdare-i Umumiye-i Muhâcirin Komisyonu” kurulmuş, bu komisyona bağlı olarak İstanbul’un birçok yerinde açılan hesap, iskân, sevk ve sıhhiye şubeleri ile muhâcirlerin her türlü sorunları karşılanmaya ve iskânları yapılmaya çalışılmıştır. Bu komisyonu yeterli görmeyen Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı’nda ve kendi başkanlığında “Umum Muhâcirin Komisyonu” adıyla yeni bir komisyon daha teşkil etmiştir. Bu komisyonun görevleri, göçmelerin iskân ve iâşeleri ile ilgili genel kararları almanın yanı sıra, Anadolu’ya sevk edilecek olan muhâcirlerin iskân mahallerini tespit ederek gerekli tedbirleri almaktır (İpek, 1994: 68-7).

Artvin ve Batum (Acara) bölgesi göçmeleri, resmi Osmanlı belgelerinde daha çok *Batum muhâcirleri* olarak yazılmış, bazen de Livane, Acara, Hopa, Ardanuç gibi geldikleri yerler itibarıyla yazılmıştır. Bundan dolayı bu bölge göçmenlerini Artvin ve Batum olarak ayırtmak çok doğru netice vermeyebilir. Bunun nedeni Batum’un sancak olması ve Artvin (Livane)’in oraya bağlı bir kaza olmasından dolayıdır. “Doksan üç göçmeni” olarak anılan Artvin ve Batum göçmenleri, günümüzde kendilerini Artvin göçmeni olarak ifade etmektedirler. Göçmenler köken itibarıyla Türk ve Gürcü olmakla beraber tamamı Müslüman olup bugün Türk kimliği ile anılmayı benimsemişlerdir.

bunun önünü almak için tedâbir-i adideye teşebbüsle hatta emlâk ve arazimizin furuhatına da sûret-i mümânaat gösterüp ol bâbdaki hukuk ve müsââdet-i ahdiyeden bile mahrum bırakmış, alâka-i vataniye dahi tedâbir-i mezkûreye yardım etmekte bulunmuş iken ihlâs ve sadakat-i ma’rûze ahval ve esbâb-i maniaya galabe eyleyub...” **BOA**, Y.PRK.AZJ, 9/21.

Artvin ve Batum'dan gelen on binlerce göçmen, İstanbul ve Anadolu'da çeşitli yerlerde iskân edilmişlerdir. İskân yerlerinin tümünü tespit etmek mümkün değildir. Belgelere yansıyan iskân yerleri belirlenebiliyor. Buraların belgelere yansması ancak bir problem çıkması ile veya göçmenlerin yerleştirildiği yerde yeni bir mahallî idare biriminin kurulması üzerine olmuştur. Bazı vilâyet salnamelerinde göçmenlerin yerleştirildikleri yerler liste hâlinde verilmiştir. 1302 tarihli **Bursa Vilayeti Salnamesi** bunun en iyi örneğidir.

Artvin ve Batum göçmenlerinin sayıları konusunda kesin bir rakam vermek imkânsız olmakla birlikte belgelerin sunduğu rakamlara göre on binlerce olduğu anlaşılmaktadır. 1878 yılında Trabzon ve Samsun (Canık) taraflarına göç etmiş Artvin ve Batum Müslümanlarının mevcudunun 20.000 kadar olduğu Osmanlı resmi yazışmalarına yansmıştır. Bu göçmenler Samsun sancağı ile Sivas vilâyetinin bazı kazalarına yerleştirilmesi mümkün iken mahallî idarecilerin gerekli tedbirleri almamasından dolayı Şubat 1880 tarihine kadar iskân edilmemişlerdir. Bu göçmenler bir buçuk seneden beri perişan olmuşlar ve sefalet yaşamışlardır. Bu göçmenlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ile yerleştirilmesi konusunda göçün başlaması ile mahallî yöneticilere gerekli talimatlar hükûmet tarafından verilmiştir. Ancak mahallî yöneticilerin lakayt tavırlarının devam etmiş ve göçmenlerin durumlarının düzeltilmesi için hükûmet tarafından defaatla emirler verilmiştir (**BOA**, Y.EE, No: 44/124).

1878 yılında başlayıp on binlerle ifade edilen göç hareketi, 1882'de de aynı yoğunlukta devam etmiştir. 1880'lı yıllar boyunca kitleler halinde göçler devam etmiştir. Bu kitle göçlerine birkaç örnekten biri, 25 Şubat 1882 (13 Şubat 1297) tarihinde *Muhacirin Komisyonu*'ndan *Mabeyn-i Hümayun*'a gönderilen bir yazıya göre, bir hafta içinde Batum'dan İstanbul'a 3.000 kadar göçmen gelmiş, bunların barınma ve iskân için sevk edilme masraflarının karşılanamamıştır. Buna rağmen *Rüsümât Emanet-i Âlisi*'nden haftalık verilen 19.000 kuruş tahsisat bu hafta yarıya indirilmesi şikâyet edilerek artırılması istenmektedir (**BOA**, İ.DH, No: 68035). 1886 yılında Artvin'den 1.300 haneden fazla ve Batum'dan 600 hane kadar halk, Osmanlı Hükümeti'ne, göç etmek istediklerini bildirmişlerdir (**BOA**, DH. MKT, 1377/10). 1887 yılında Batum'dan birkaç bin Müslüman göçmenin hareket etmiş veya etmekte oldukları hükümete bildirilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 1442/69). Artvin Murgul halkının çoğunluğu peyderpey göç etmiştir. Haziran 1888 tarihinde Murgul halkından göç eden 500 nüfus Arhavi'ye, 550 nüfus da Kenise iskelesine gelmiş ve peyderpey göç etmekte oldukları Lazistan Mutasarrıflığından alınan bilgiye dayanarak Trabzon Valisi tarafından 3 Haziran 1888 (22 Mayıs 1296) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bu göçmenlerin İzmit ve Bursa taraflarına nakledilmeleri için hükümetten vapur gönderilmesi talep edilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 1331/84).

Batum ve Artvin göçmenleri, Anadolu'nun hemen her yerinde iskân edilmişlerdir. Hopa'dan itibaren sahil boyu göç eden Artvin ve Batum göçmenleri geçtikleri Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop şehir ve köylerinde uygun yerlerde mahallî yöneticiler tarafından iskân edilmiştir. Hükümetin talimatı doğrultusunda Orta Karadeniz bölgesinde Amasya, Tokat ve Sivas bölgelerinde göçmenler iskân edilmişlerdir. Artvin ve Batum göçmenlerinin bir kısmı ise devletin tahsis ettiği gemilerle doğrudan doğruya İstanbul'a getirilmişlerdir. Göçmenler, *Muhacirin İskân Komisyonu* tarafından İstanbul'da uygun yerlere yerleştirilmiş veya uygun diğer vilayetlere iskân için gönderilmiştir. İstanbul'a gelen göçmenler Adapazarı, İzmit, İzmir, Yalova, Bolu, Bursa, Eskişehir, Balıkesir, Çanakkale bölgelerine yoğun bir şekilde iskân edildiği gibi Anakara'dan Akdeniz bölgesinde Adana'ya kadar yerleştirilmiştir.

Rumeli göçmenlerinin de yoğun bir şekilde gelmesi ile İstanbul ve Marmara Bölgelerinde kesif bir göçmen nüfus oluşmuş, bunların ihtiyaçlarının karşılanması ve iskânları problem olmuştur. Bundan dolayı 1887 yılından itibaren Artvin Batum göçmenleri İstanbul'a gelmeden Anadolu'nun çeşitli yerlerine yönlendirilmeye başlanmıştır. 1887 yılından Batum'dan gelmekte olan göçmenlerin Samsun iskelesine çıkarılarak, göçmenlerin muvafakatlerinin alınması ile iskân edilmek üzere Mamüretülaziz ve Sivas vilayetlerine gönderilmeleri için Trabzon vilayetine gerekli talimat verilmiştir. Aynı talimat Tiflis Konsolosluğu'na (Şehbenderliği) da verilmiş ve talimatın yerine getirildiği cevabı yazılmıştır.²

Artvin Batum göçmenleri, Rusya'ya yakın Erzurum, Van gibi doğu bölgelerinde nadiren yerleştirilmiştir. Doğu bölgelerinde yerleştirilecek uygun arazi bulunamamasından ziyade bu göçmenlerin Sivas, Amasya, Tokat'ın batısında iskân edilmeleri konusunda Rusya'nın Osmanlı Devleti nezdinde yapmış olduğu girişimler etkili olmuştur (Karpas, 2003: 112).

Karadeniz Bölgesinde İskânları

Artvin ve Batum göçmenleri *Hopa*, *Arhavi* ve diğer takip eden limanlardan vapurlarla İstanbul veya iskân edilecekleri bölgelere sevk edilmişlerdir. Göçmenler, Karadeniz sahili boyunca uygun yerlerde yerleştirilmişlerdir.

² Muhacirin Komisyonu Başkanlığının 13 Ağustos 1887 (11 Ağustos 1303) tarihinde Dahiliye Nezareti'ni uyarması ile Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda; "...**Muhacirin tarafından Batum'da keşide olunan bir telgrafname mealine nazaran bunların Batum'dan hareket etmiş veya etmek üzere bulunmuş oldukları anlaşılıb Dersa'âdet'e gelmeleri ise caiz olamayacağından bu hale mahal kalmamak üzere muhacirin-i merkûmenin muvafakatları vechle Samsun iskelesine ihraçları için Batum Şehbenderliği'ne tebliğat-i seria icrâsı lüzum gösterilmiş iş bu muhacirlerin Samsun'a vürüdleride lâcelel iskân Ma'müretül-aziz ve Sivas vilayetlerine sevk ve iğramları...**" talimatı bildirilmiş ve verilen cevapta Batum Şehbenderli gerekli tedbirleri aldığı bildirilmiştir. BOA, DH. MKT, 1442/69.

Batum Çürüksu göçmenlerinden bir kısmı hemen sınıra yakın Hopa ve Pazar (Atina) kazalarında iskân edilmişlerdir. 1879 yılında kara yoluyla Trabzon şehir metkezine gelen göçmenler geçici olarak Akçaabat nahiyesinin Suva (Akyazı) köyüne yerleştirilmişler ve daha sonra Ordu'ya göçmen gönderilmişlerdir (Erkan, 1993: 196.)

1 Temmuz 1886 tarihi itibarıyla Ordu kazası dâhilinde toplam 1034 hanede 4254 nüfus Batum Çürüksu Gürcü göçmeni iskân edilmiştir. Bunlardan Ordu kazasında 393 hanede 1575 nüfus, Perşembe nahiyesinde 224 hanede 932 nüfus, Ulubey nahiyesinde 67 hanede 355 nüfus, Habsamana'da 119 hanede 517 nüfus, Bolaman'da 231 hanede 875 nüfus iskân edilmiştir (Erkan, 1993: 197).

Batum göçmenlerinden 62 hane Giresun'un Piraziz ilçesinde *Tepeveren* köyünde iskân edilmiştir. Yeni kurulan bu köye devlet tarafından cami yapılmış, ancak bu cami fırtınadan yıkılmıştır. 1888 yılında Tepeveren köyündeki göçmenler, camii yeniden inşa edecek güçleri olmadığından devlet tarafından yeniden caminin inşa edilmesini talep etmişlerdir (BOA, DH. MKT, 1530/8). Bu köyün adı Tepe köyü olarak değiştirilmiştir.

Batum'dan gelen bir göçmen kafilesi geçici olarak ayrı ayrı olarak Piraziz'in Cindi ve Elmalı köylerine yerleştirilmiş ve daha sonra *Karaağaç* isimli yere iskân edilmişlerdir. 1894 yılında *Karaağaç* köyü olarak teşkil edilmiştir (BOA, DH. MKT, 116/9).

Batum göçmenlerinden 30 hanelik bir kabile, Piraziz'e gelerek *Armutçukuru* mevkisinde iskân edilmişler ve göçmenlere yeterli arazi tahsis edilmiştir. 1907 yılında *Armutçukuru* köyü olarak teşkil edilmiştir. Ancak *Armutçukuru* göçmenlerinin nüfus defterleri Piraziz'in *Buzat* köyü ile birlikte tutulmakta olduğundan vergi ve askerlik işlerinde zahmet çektiklerinden defterlerinin yeni köylerine çevrilmesi için 21 Ocak 1911 (8 Kanun-i sani 1326) tarihinde Trabzon Valiliği vasıtasıyla hükümete müracaat etmişlerdir. Dâhiliye Nezareti bu isteği uygun bulmuştur (BOA, DH. İD, 85/10).

Batum göçmenlerinden bir kabile Samsun'un Terme'de iskân edilmiştir. Bu kafilenin akrabalarından bir kısmı Kırşehir'e iskân edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1551/112).

Tokat vilayetinin özellikle Turhal ilçesinde 93 Artvin ve Batum göçmeni çokça iskân edilmiştir. Batum göçmenlerinden bir kabile Turhal'ın *Dazmanederesi* denilen yerinde 15 hanede 52 nüfus iskân edilmiştir. Göçmenlerin evleri yapılmış ve yeni bir köy teşkil edilerek *Sultaniye* köyü ismi verilmiştir. Bu köye Hamidiye isminin verilmesi talep edilmiş ise de köye yakın bir yerde *Hamidiye* adıyla köy olduğundan *Sultaniye* adı verilmiştir (BOA, İ.DH, 1323/1312.Z/8). Hamidiye köyü de göçmenlerin yerleştirildiği bir yerdir.

Niksar'ın *Hori* köyüne Batum göçmeni iskân edilmiştir (**BOA**, DH. MUİ, 11-2/22).

Amasya *Gümüshacıköy* kasabasında *Beylikçayırı* bölgesinde boş bulunan arazi üzerine Rumeli, Kırım ve Batum göçmenleri iskân edilmiştir. 1 Aralık 1891 (19 Teşrin-i Sani 1307) tarihinde *Beylikçayırı* Gümüshacıköy'ün mahallesi olarak teşkil edilmiştir. Göçmenler için evler hemen inşa edilmiştir (**BOA**, İ.ŞD, 112/6710).

1888 yılında Artvin (Livane) göçmenlerinden 13 hane Merzifon kasabasında iskân edilmiş ve yerleştirildikleri yerde bir mahalle teşkil edilerek *Hamidiye* mahallesi adı verilmiştir. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da evleri yapılmıştır (**BOA**, İ.DH, No.85102).

1888 yılında Batum göçmenlerinde bir kabile Amasya Merzifon'da *Miriçayırı* denilen yerde yerleştirilmişler, ancak daha sonra burasının mera olduğu gerekçesi ile göçmenler buradan çıkarılmaya çalışılmıştır. Göçmenlerin şikâyeti üzerine gerekli tahkikatın yapılması için 2 Ekim 1888 tarihinde Sivas vilayetine talimat verilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 1555/43). 1886 yılında Kastamonu *Akınyeri* köyünde 40 hane Batum Gürcü göçmen iskân edilmiştir. Çankırı'nın İç kazasında iki ayrı yere Batum Gürcü göçmeni iskân edilmiş ve yeni kurulan köylere Hamidiye ve Osmaniye adları verilmiştir (Erkan, 1993: 216).

Artvin göçmenlerinden bir kabile göçün ilk yıllarında o tarihte Amasya Sancağı'na bağlı olan Çorum'un Mecitözü'ne bağlı *Şeyhler* köyüne iskân edilmişlerdir. 1898 yılında göçmenlerin yerleştirildiği araziye mütegalibe tarafından tecavüz edilmeye başlanmıştır. Göçmenlerin şikâyeti üzerine hükümet, bu zorbalara def edilmeleri için gerekli tedbirleri almıştır (**BOA**, Y.EE, 134/36).

Batum göçmelerinden 9 hanede 36 nüfusluk bir kabile Çorum Sancağı'nın *Hüseyinabad* nahiyesi dâhilinde iskân edilmişlerdir. 1 Ocak 1910 tarihinde göçmenlerin yerleştirildiği yerde köy teşkil edilerek eski adı olan *Beşiktepe* ismi verilmiştir (**BOA**, İ.DH, 1478/1327. Z/20).

İstanbul Bölgesinde İskân

Göçmenlerin büyük bir kısmı aslı vatanlarından koçtuklarında doğrudan İstanbul'a yönelmişlerdir. Bu yönelmede kendi istekleri olduğu kadar devletin göçmenleri barındırmak ve iskân mahallerine merkezden sevk etmek için yönlendirilmesi de etken olmuştur. Göçün başlaması ile doğrudan doğruya İstanbul'a gelmiş olan Artvin Hopa Gürcü (**BOA**, DH. İD, 120/4) halkından 38 hane (**BOA**, Y.Mtv, 78/200) 1880 (H.1297) tarihinde Padişah fermanı ile (*bâ irâde-i Seniyye*) İstanbul'da o zaman Kartal kazasına bağlı olan Âlem dağında Atik Valide Sultan Vakıflarından olan koruluğa iskân edilmişlerdir. Bu iskân yapıldığı sırada koruluk, Evkâf-i Hümayûn idaresinde idi. Bu koruluktaki 4.400

dönüm arazi, göçmenler arasında taksim edilmiştir. Yeni kurulan köye Sultan II. Abdülhamit'in adına izafeten *Hamidiye* adı verilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 191/44). Evlerini inşa ederek yerleşmiş olan göçmenler, arazilerini artırmak için orman kesmeye başlamışlar, ormanların harap olmasını önlemek isteyen Hazine-i Hassa yetkilileri tarafından oradan kaldırılarak Bursa'da uygun bir araziye yerleştirilmek üzere nakledilmeleri kararlaştırılmış ve padişah iradesi de çıkarılmıştır. Bu nakletmeyi kolaylaştırmak için göçmenlere Hazine-i Hassa'dan 300 lira kadar bir akçenin verilemesi de teklif edilmiştir. Göçmenler, iskân edildikleri yerde emek sarf ederek yerler açmış ve üzerinde ziraat yaptıklarından bahsederek başka bir yere nakledilmelerine razı olmamışlardır. Göçmenler, vaktiyle hükûmet tarafından kendilerine verilmiş olan 4.400 dönüm arazinin kesin tahsisinin yapılması ve açmış oldukları 3.000 dönüm arazinin de kendilerine verilmesi ile cami ve mektebin de Hazine-i Hassa tarafından yapılması halinde tüm yükümlülüklerini yerine getireceklerine söz vermişler, hatta bir ağaç dahi kesmeyeceklerine dair senet imzalamışlardır. Bâb-i âli'de toplanan Meclis-i Mahsus'ta göçmenlerin uygunsuzluktan vazgeçemedikleri ve Bursa'ya gönderilmeleri hakkında ferman (irâde-i seniyye) bulunduğundan zaptiye marifetiyle çıkarılmaları Padişah'a teklif edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, muhacirlerden hiç birinin mağdur olmasına razı olmadığından nakledilmelerine müsaade etmemiştir. Ancak bu arada ormanları korunması için korulukta daimi bir karakol hane yapılması hususunda 21 Ağustos 1893 (9 Ağustos 1309) tarihinde Padişah tarafından hususi bir irâde çıkarılmıştır (**BOA**, İ. HUS, No: 15 / 1311.S./52). Yapılan karakolda görev yapan jandarma ve daimi korucular vasıtasıyla göçmenlerin ormanı kesmeleri önlenmiştir. Daha sonra göçmenler, komşu çiftliklere zarar ve ziyan vermeye başlamışlardır. Bundan dolayı 1911'de yeni bir şikâyete konu olan göçmenlerin yeniden nakledilmeleri gündeme gelmişse de mağdur olacaklarından vazgeçilmiştir. Hükümet, 27 Ağustos 1911 tarihinde köyü ikiye bölerek iki ayrı köy idaresi ile göçmenleri kontrol etme yoluna gitmiştir. İttihat ve Terakki Hükûmeti, köyü ikiye ayırırken II. Abdülhamid'e husumetinden dolayı köyün adını da değiştirerek köylere padişah Sultan Reşad'ın ismine izafeten *Aşağı Reşadiye* ve *Yukarı Reşadiye* isimlerini vermiştir (**BOA**, DH. İD, 120/4). Bu köyler bugün Ümraniye ilçesine bağlı Reşadiye Mahallesi ve caddesi olarak isimlerini devam ettirmektedir.

İstanbul Şile kazasının birçok yerine çok miktarda Artvin ve Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Şile *Avcı korusu*'nda meskûn ve gayri meskûn birçok yerde göçmen yerleştirilmiştir. Şile Avcı Korusu'na Batum göçmenlerinin ilk olarak hangi tarihte yerleştirildikleri bilgisine ulaşılamamakla birlikte, daha sonra akraba ve hemşerilerini takiben buraya göçmen gelmeye devam etmiş ve burada iskân edilmişlerdir. Son Batum göçmenleri açlık ve sefalet problemleri nedeniyle belgelere yansımıştır. 1887 yılında gelen ikinci kafil Batum göçmenleri 120 hane, 443 nüfustur. Kervansaray imamı imzası ile Dahiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçede, bu göçmenlerin fevkalade bir surette sefalet içinde ve perişan oldukları

ve mahallî hükümetin gerekli yardımı yapmadığı belirtilerek daha öncekilerine yapıldığı gibi bunlara da yiyecek ve tohumluk yardımının yapılması istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1459/12). Bunlara yetecek kadar yiyecek ve tohumluk yardımının yapılması için Sadaret makamından gerekli izin istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1501/9). Avcı koru birkaç köy genişliğinde bir alan olup daha sonra bu bölgede birkaç köy kurulmuştur. Avcı korusu bölgesinde kurulan köylerde Batum göçmenleri iskân edilmişlerdir. Bu arada göçmenlerin yerleştirildiği *Avcı koru* adıyla da bir köy kurulmuştur.

Avcı Korusu'nda göçmen iskân edilen köylerden biri de *Özli* köyüdür. Bu köye yerleştirilen Batum göçmenleri arasında hastalık çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamid'e göçmenlerin hastalık ve durumları hakkında bilgi ulaşınca derhal tedavi hizmetlerini Saray'dan sağlamıştır. Muhtaç olanlara dağıtılmak üzere yüz lira, Sarayda görevli binbaşılardan İsmail Bey ile göndermiş, ayrıca tedavi için Saray eczanesinden ilaç ve gerekli tıbbî malzeme, Saray doktorlarından bir doktor, bir cerrah ile bir eczacı gönderilmiştir. Saray doktorunun yerinde yapmış olduğu inceleme sonucunda verdiği rapora göre, hastaların tedavisine itina gösterilmiş olmasına karşın, muhacirler evlerini henüz inşa etmekte olduklarından yiyecek olarak sadece mısır ve buğdaydan başka bir şeyleri yoktur. Göçmenlerin köyelerine yakın bir yere nakledilerek gerekli yiyecek yardımının yapılması gereklidir. Padişah, 22 Ekim 1888 (16 Safer 1306) tarihinde raporda belirtilen ihtiyaç ve tedbirlerin alınması için hükümete emir (irâde-i seniyye) vermiştir (BOA, İ.DH, No: 86430). Dâhiliye Nezareti, Saray'dan resen verilen emir (irâde-i hususiye) üzerine gerekli işlerin yapılması ve masrafların karşılanması yönünde Şehremaneti ve Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne talimat verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1558/35).

Batum göçmenlerinden 15-20 hane kesin iskânları yapılmaya kadar mahallî hükümet yetkilileri tarafından geçici olarak Şile'nin *Korucu* köyünde yerleştirilmişlerdir. Bu göçmenler aynı köyde *Erenler* Mezarlığı ve *Danişmend* mevkilerinde köylülerin tapulu arazilerini işgal etmiş, arazi üzerinde yeni evler inşa ederek yerleşmiş ve ziraat yapmaya başlamışlardır. Arazisi işgal edilenlerden birisi askerlik görevini yapmakta olan Mustafa isimli birisidir. Askerden gelen Mustafa, göçmenlerin arazilerinden çıkarılması için hükümete şikâyetle bulunmuştur. Hükümet, bu işgalci göçmenlerin tapulu arazilerden çıkarılması ve başka bir yerde iskân edilmeleri kararını almıştır (BOA, DH. MKT, 1566/77). *Erenler* mezarlığı civarında bir köy olduğu anlaşılmaktadır. Bugün Şile ilçesine bağlı *Erenler* adıyla bir köy mevcuttur.

Batum göçmenlerinin iskân edildiği Şile'de aynı bölgede birbirine yakın *Hamidiye*, *Safvetiye* ve *Ökrezli* adlarıyla üç köy kurulmuştur. Bu köyler birbirine yakın olup aynı yerden gelmiş göçmenlerin iskân edildiği köylerdir. Bu köyler yeni kurulmuş köyler olduğundan Müslüman göçmenlerin ibâdet edecek camileri

yoktur. Bu üç köye mekteple birlikte bir cami yapılması için muhacir vekilleri Mehmed ve İbrahim imzaları ile Padişaha müracaat etmişlerdir. Padişah II. Abdülhamid, bu köylere mekteple birlikte bir âdet cami yapılması için hükümete emir (irâde-i seniyye) vermiştir (**BOA**, İ.DH, No:96055). Mekteple birlikte caminin yapımı için bu üç köyde iskân edilen göçmenlerin devlete verdikleri senelik 6.000 kuruş öşür vergisinin iki senelik muafiyeti, göçmenlerin bedenen çalışmaları ve devletin 5.000 kuruş bağışlaması ile tamamlanacağı hesabı çıkarılmıştır. Göçmenlerin istekleri doğrultusunda vergi muafiyeti ve maliyenin istenilen meblağı ödemesi için Padişah fermanı (irâde-i seniyye) çıkarılmıştır (**BOA**, DH. MKT,54/22).

Ekim 1887 tarihinde Artvin'den İstanbul'a gelen 9 hane 43 nüfus Muhacirin Komisyonu tarafından 28 Mayıs 1889 tarihinde Şile'de Avcı korusu civarında *Heciz Kal'ası* yakınında iskân edilmişlerdir. Artvin göçmenlerinin yerleştirildiği bu yere *Orhaniye* köyü ismi verilmiştir. Göçmenler iskân edildikleri yere gelip kalacakları paskalarını (baraka) yaparak oturmaya başladıklarında ziraat mevsimi sona ermiştir. Kendileri henüz ziraat yapamayan göçmenler, ancak civar halkın yiyecek yardımları ile hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kış geldiğinde ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen yerli halk yardım edememiştir. Dokuz hanenin reisleri, 4 Aralık 1889 (22 Teşrin-i sâni 1305) tarihinde iaşe yardımı için mahallî hükümete dilekçe vermiştir. Dilekçeye parmak basanlar; *Heciz* kalası yakınında meskûn *Orhaniye* karyesi muhacirlerinden Yusuf bin Ahmed, Hasan bin Mehmed, Mehmed bin Ahmed, Feyzi bin Abdi, Hasan bin Alişan, Mehmed bin Yusuf, Yusuf bin Hasan, Hasan bin Mustafa ve Mustafa bin Ali'dir. Göçmeler, yeni ziraat mevsimin ürünlerinin alınabileceği süre olan sekiz aylık, nüfus başına aylık bir kile (25 kilo) mısır olup toplam 344 kile (8.600 kilo) mısır istemişlerdir. 4 Mart 1890 (12 Recep 1307) tarihli Padişah fermanı (irâde-i seniyye) ile göçmenlerin istediği miktar mısırın kendilerine satın alınarak verilmesi hükümete emredilmiştir (**BOA**, İ.DH, No: 91704).

İstanbul'da *Rumelifeneri* nahiyesine Batum göçmeni iskân edilmiştir. Bu göçmenlerden Şerif ve Osman'ın çocuklarında 1890 yılı sonunda çiçek hastalığı çıkmıştır. Tedavi edilmeleri için Dâhiliye Nezareti gerekli tedbirleri almıştır (**BOA**, DH. MKT, 1476/80).

Marmara Bölgesi'ndeki İskânları

İstanbul'a gelen göçmenler öncelikle yakından başlamak üzere daha çok Marmara Bölgesi'nde iskân edilmişlerdir. Türkiye'de göçmen iskân edilen en önemli yerlerden biri İzmit bölgesidir. Çok sayıda Artvin ve Batum göçmeni İzmit şehir, kasaba ve köylerine yerleştirilmiştir. '93 Batum göçmenleri'nden İzmit Karşıyaka'da *Akhisar* isimli yerde yerleştirilmiş, bu yeni köye *Ma'mure* adı verilmiştir. Ma'mure köyüne 1887 yılında bir cami yapılmıştır (**BOA**, DH. MKT, 1395/36). İzmit Karamürsel kazasında uygun olan arazi üzerine Batum göçmenleri yerleşti-

rilmiş ve yeni kurulan bu köye *Suludere* adı verilmiştir. **Suludere** köyünde de cami olmadığından 1889 yılında cami yapılmıştır (**BOA**, İ.DH, No. 881). Yeni yerleşim yerlerine cami yapımının devlet yazışmalarına konu olması, göçmenlerin camileri inşa edecek maddi gücü olmamasından dolayı devlet inşaat masraflarından bir kısmının karşılanmasını istemelerinden kaynaklanmıştır. Cami yapımı ile ilgili finansman istekleri genellikle kabul edilmiştir. İzmit'te *Şirinsulhiye* köyüne Batum göçmenleri iskân edilmiştir. Yerleştiklerinde evlerini inşa eden göçmenlerin evleri Mart 1888 tarihinde yanmıştır (**BOA**, DH. MKT, 1500/115).

Artvin ve Batum göçmenlerinden Adapazarı bölgesine birçok göçmen kafilesi yerleştirilmiştir. 1881 yılında Batum'dan gelen Gürcü muhacirler Adapazarı Karasu³ ilçesinin Ağyunluk/Ağonlak adıyla anılan mevkiinde iskân edilmişlerdir. Bu yeni oluşturulan mahalle bir saat mesafedeki *Kaldırayak* köyüne bağlanmıştır. 29 Ağustos 1889 tarihinde Padişah iradesi ile mahalle Kaldırayak köyünden ayrılarak *Abdurrahman Paşa* köyü adıyla yeni bir köy teşkil edilmiştir (**BOA**, İ.ŞD, 97/ 5771).

Batum göçmenlerinden 110 hane Karasu'nun *Hasanderesi* köyü ve civarında iskân edilmişlerdir. Bu göçmenlerden 30 hane *Hasanderesi* köyü içinde köy halkı ile karışık yerleşmiş olup kalan 80 hane köyden ayrı ve uzak bir arazide yerleşmiştir. Bu 80 hane daha sonra kendilerinin ayrı bir köy olarak teşkil edilmelerini istemişlerdir. 2 Ocak 1889 (21 Kanun-i evvel 1304) tarihinde çıkan Padişah fermanı (irâde-i seniyye) ile ayrı köy ve muhtarlık olarak teşkil edilmiştir (**BOA**, İ.ŞD, 94/5583).

1890 yılında Adapazarı Karasu'nun *Kuzuluk* mevkiinde Batum göçmeni yerleştirilmiş ve yeni köye *Fahriye* adı verilmiştir. Göçmenler buraya yerleştirildiğinde Karasu Sinop Sancağı'na bağlı olup daha sonra Adapazarı'na bağlanmıştır. *Fahriye* köyü sakinlerinin iskânından 15 yıl geçmesine rağmen nüfusa kaydedilmemişler ve erkekler askere alınmamışlardır. Özellikle askere alınmadan rahatsız olan göçmenler hükümete müracaat ederek nüfusa yazılmayı ve askere alınmayı talep etmişlerdir. 1904 yılında *Fahriye* köyünde bulunan Batum göçmenleri 37 hane ve 77 erkek nüfus vardır. 28 Mayıs 1904 (15 Mayıs 1320) tarihinde çıkarılan Padişah fermanı (irâde-i seniyye) ile göçmenlerin istekleri kabul edilmiştir (**BOA**, İ. DH, 1423/1322.R/9).

1879 yılında Karasu'nun *Güllü* adlı yerinde, Batum Gürcü göçmen iskân edilmiş ve yeni kurulan köye *Güllü* adı verilmiştir. Gerze nahiyesinde de bir kafiye Gürcü göçmen iskân edilmiştir. Buradaki köye de *Numaniye* adı verilmiştir (Erkan, 1993: 215).

İnebolu kazası *Abana* nahiyesinde Batum Gürcü göçmen iskân edilmiş ve yeni kurulan köye *Hamidiye* adı verilmiştir (Erkan, 1993: 216).

³ O tarihte Kastamonu Vilayeti, Sinop Sancağı'na bağlı Karasu nahiyedir.

1903 yılında **Akyazı**'nın *Karaburçak, Ahmedler, Göçücek ve Bıçkıdere* köylerine Batum göçmenleri iskân edilmiştir (**BOA**, A.MKT. MHM, 526/25).

Düzce bölgesinde *Haraderesi* isimli yerinde 28 hane Batum göçmeni iskân edilmiştir.⁴ 15 Nisan 1901 (2 Nisan 1317) tarihinde burada yeni köy teşkil edilmiş ve *Haradere* köyü adı verilmiştir (**BOA**, A.MKT. MHM, 526/25).

Batum göçmenlerinden Biga (Çanakkale) sancağına bağlı Ezine kazasına gidip yerleşenler olmuştur. İlk göçmen kabilelerinden oldukları anlaşılan Batum göçmenlerinden 51 hanelik bir göçmen kafilesi, 1879 yılında Ezine kazası dâhilinde *Pınarbaşı ve Derviş Paşa* çiftliğinde yerleştirilmek istemişlerdir. Bu arazi hazineye ait bir arazi olmayıp şahıs elinde işletilen vakıftır (**BOA**, Y.A. HUS, 164/13).

Umumi göç sırasında Biga kazasının Çan nahiyesi ile *Edremit* (Balıkesir) kazası *Avniye* nahiyesi sınırları içinde *Sazak* bölgesinde iskân edilen Batum göçmenleri, yerleştirildikleri arazinin ziraata elverişli olmadığından muhtaç durma düşmüşler ve Avniye nahiyesi sınırları içinde *Derealanı* mevkisinin kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Göçmenlerin isteği hükûmet tarafından uygun görülerek gereğinin yapılması için 29 Nisan 1894 (17 Nisan 1310) tarihinde Bursa vilayetine talimat verilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 230/72).

1883 yılında 40 hane ve 20 hane olarak ayrı iki kabile halinde gönderilen Batum Gürcü göçmenleri Yalova'da yerleştirilmiştir (**BOA**, Y.PRK.KOM, 4/24). Batum göçmenlerinden Hoca Ahmed Efendi takımından 40 hane Yalova'nın Çınarcık ilçesinde Gözdede köyü yakınında bulunan Tuz alanı isimli araziye yerleştirilmiştir. 21 Temmuz 1888 tarihinde burada yeni köy kurularak *Teşvikiye* ismi verilmiştir (**BOA**, İ.DH, No.85658).

Osmanlı devrinde göç hareketi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1914 yılında Batum'dan İstanbul'a bir göçmen kafilesi gelmiştir. 30 nüfusluk Batum göçmenleri, 17 Temmuz 1914 tarihinde Bülbül vapuruyla Yalova'nın Çınarcık ilçesinde *Çalica* köyünde iskân edilmek üzere Koru köyü iskelesine çıkarılmıştır. Burada şimdiki kadar karşılaşılmayan kötü bir olay meydana gelmiş ve göçmen kafilesi karaya çıktığı sırada Koru köyünün Rum halkı topluca taşlarla saldırmışlardır. Saldırı karşısında göçmenler zorlukla geri gemiye bindirilerek korunmuştur. Bu saldırıya karışan Rumlar tutuklanarak mahkemeye sevk edilmiştir (**BOA**, DH.EUM.5.şb., 80/10). Bu Batum göçmenlerinin bu civarda iskân edildiği tahmin edilmektedir.

1878 yılında göçmen kabileleri Bursa'ya ulaşmıştır. Gelen göçmenlere barınmaları için acil olarak çadırlar dağıtılmıştır (**BOA**, DH. MKT, 1323/103). Muhacirlerin iskânları, işleri ve sair işlerine bakmak üzere *Bursa İskân-i*

⁴Osmanlı devrinde (1902) Düzce, Kastamonu Vilayetine bağlı bir kazadır.

Muhacirin Memurluğu kurulmuştur. 1878'de göçmenler Bursa'ya gelmeye başlayınca bu göreve İbrahim Nafik Efendi tayin edilmiştir (BOA, Y.PRK. KOM, 3/30). 30 Mart 1896 tarihinde bu göreve Nazif Bey tayin edilmiştir (BOA, İ.DH, No.63559). Bundan önce olduğu gibi bundan sonra daha düzenli olarak göçmenlerin iâşe ve barınmaları temin edilmiş, evleri inşa edilmiş ve işlerini kurup kendi geçimlerini temin edinceye kadar maddi yardım devlet tarafından sürdürülmüştür.

Bursa bölgesinde göçmenler, devlet arazilerine, özel mülkiyetten işlenmeyen araziler satın alınarak, işe yaramaz ormanlık alanlar gibi yerlere iskân edilmişlerdir. Bazen de muhacirler kendileri boş buldukları alanlara yerleşmişler, mahallî idareciler bu yerlerden çıkarmak istemişlerse de hükümet, buna müsaade etmeyerek buldukları yerlerde yerleştirilmelerini sağlamıştır.

Bursa vilayeti, Artvin ve Batum göçmelerinin en çok yerleştirildiği bölge olmuştur. Bursa'da şehir merkezinde, merkez kaza, İnegöl, Gemlik, Pazar köy, Orhaneli (Atranos), Mustafa Kemal Paşa (Kismasti) ve sair kaza merkezleri ve köylerinde Artvin ve Batum göçmeni iskân edilmiştir.

1879 (H.1295) senesinde Batum göçmenlerinden 60 hanelik bir göçmen kafilesi Bursa şehrine gelmiş ve Yıldırım Bayazıt Camii civarında bahçe ve tarla içinde bulunan hane ve çevreleri, 12.500 kuruşa satın alınarak göçmenler yerleştirilmiştir. Bu meblağ ile göçmenlerin üç aylık idareleri H.1296 senesi muhacirin tahsisatından mahsup edilmek üzere Bursa vilayeti tarafından karşılanmıştır. Batum göçmelerinin burada iskân edilmeleri konusunda Padişah izni (irade-i seniyye), bir '*mahzûr ve mazerret*' olması durumunda başka uygun bir yere yerleştirilmeleri şartıyla çıkmıştır (BOA, İ. ŞD, 63/ 3666).

125 nüfus Batum göçmeni, Bursa'nın mahallelerinden *Araba Yatağı* mahallesine yerleştirilmiştir. Bu göçmenlere mahallî hükümet tarafından 14 Aralık 1887 (2 Kanun-i evvel 1303) tarihinde yemeklik ve tohumluk yardımı yapılmıştır (BOA, DH. MKT, 1471/37).

Bursa Yıldırım Mahallesi'ne Batum göçmenleri iskân edilmiştir. 1885 yılından bu Mahalle'de 110 hanede 385 nüfus Batum ve Rumeli göçmeni mevcuttur (Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, 1303: 78).

Merkeze bağlı *Gözde*, *Çataltepe* ve *Derekazık* köyleri ortasında bulunan boş araziye iki köy kurularak 80 hane Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Yeni kurulan bu köylere *Osmaniye* ve *Orhaniye* isimleri verilmiştir. Osmaniye'ye 50 hane ve Orhaniye'ye 30 hane yerleştirilmiştir (BOA, DH. MKT, 1506/94). Bu köyler civarında da göçmen yerleştirilmiş ve yeni kurulan köye *Şevketiye* köyü adı verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1546/54).

Derekazık köyü yakınında boş bulunan *Gâvuralanı* isimli yere 24 hane Batum göçmeni iskân edilmiştir. Yeni köye *Sa'dâbâd* adı verilmiştir. Köye yerleştirilen göçmenlerin ev inşası için 12 dönüm, ziraat yapımları için 48 parçada 260 dönüm arazi, hayvanlarını otlatmak için 7 dönüm mera, 500 dönüm baltalık orman ve köyün ortasında cami, mektep inşa etmek ve köy meydanı için 2 dönüm arazi tahsis edilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 281/65).

1890 yılında *Uludağ'*ın (*Keşiş dağı*) Bursa tarafında *Elmaçukuru* ve *Soğukpınar* Mahallerine Batum Gürcü göçmen yerleştirilmiştir (**BOA**,HH.THR, 468/18). Yeni kurulan bu köylerin birine *Süleymaniye*, diğerine Cihangir adı verilmiş ve imam ile muhtarları tayin edilmiştir (**BOA**,İ.ŞD, 6270; Erkan, 1993,s.185).

1892 yılında Bursa merkez kazaya bağlı *Kavun* deresinde *Cevizlik* adlı mahalde Batum göçmenleri iskân edilmiş ve yeni kurulan köye *Sultaniye* adı verilmiştir (**BOA**,İ.ŞD, 6610; Erkan, 1993: 185).

Bursa merkez kazada boş bulunan *Karaislah* adlı yere 50 hane Batum göçmeni iskân edilmiştir. Yeni kurulan köye *Karaislah* adı verilmiştir. Göçmenlere hane başına ev yapımları için yaklaşık 600 metre kare (800 zira) ve ziraat yapımları için 91 dönüm arazi taksim edilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 274/39).

Bursa *Cebel-i Atik* nahiyesinde bulunan *Karaislah* mevkinde *Arazdere'*de 52 hanede 450 nüfus Batum göçmeni yerleştirilmiştir. Bu göçmenler 1894 yılında buldukları yerden çıkarılmak istenmişlerdir. Göçmenler, mağdur olacaklarından hükümete itiraz dilekçesi vermişlerdir (**BOA**, İ.DH, 1344/1314. L/10).

Bursa vilayetinde *Bayazıtçayırı* mevkiinde Batum göçmenleri yerleştirilmiştir. Göçmenler, 1901 yılında yoksul kalmışlar ve Hükümet'tentohumluk buğday yardımı talep etmişlerdir. Gerekli buğday yardımı harman mevsimine kadar borç olarak verilmiştir (**BOA**, A.MKT. MHM, 515/25).

İnegöl ve çevresinde daha çok Batum ve Artvin göçmenleri yerleştirilmiştir. İnegöl kazasının meskûn mahalle ve köylerinde göçmen iskân edildiği gibi çoğunlukla boş arazilere, Hazine-i Hassa'ya ait arazilere ve hatta baltalık ormanlara yerleştirilerek yeni mahalle ve köyler kurulmuştur.

İnegöl kazası Hamidiye Mahallesi'nde 167 hanede 603 nüfus Rumeli ve Batum göçmeni iskân edilmiştir (**Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr**, 1303, s.84).

Batum göçmenlerinden 88 hanede 325 nüfusluk bir kafiye *İnegöl'*de boş araziye yerleştirilerek yeni bir köy kurularak *Hayriye* köyü adı verilmiştir (**Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr**, 1303: 85). Cami ve mektebi bulunmayan Hayriye köyüne 1894 yılında masrafları Hazine-i hassa tarafından karşılanarak cami ve mektep inşa edilmiştir (**BOA**, DH. MKT, 196/75).

*İnegöl'*de 40 hane Batum göçmeni Padişah emlakı olan *Göçyol* adlı yerde Padişah izni ile iskân edilmişlerdir. 1901 yılında bu göçmenlerin akrabalarından

otuz küsur hane göçmen daha gelmiştir. Bu akraba göçmenler, emlâk-i hümayun arazilerinden *Yorlupınar* mevkiinde yerleştirilmişlerdir (**BOA**, A.MKT. MHM, 517/17).

Bazı göçmenler hükümet tarafından iskân edilmek üzere gönderildikleri yere gitmeyerek hemşerilerinin bulunduğu İnegöl çevresinde ormanlık alanlara yerleşmişlerdir. Ahıska ve Batum Gürcü göçmenlerden 19 hane, *Yakacık* adlı yerde yerleşmişlerdir. Burada ormanlara çok fazla zarar verdiklerinden çıkarılmak istenmişler, ancak bunu kabul etmemişlerdir. Bursa vilayeti, bunların güvenlik kuvvetler zoruyla çıkarılmaları için 1894 yılından İstanbul Hükümetinden izin istemiştir (**BOA**, DH. MKT, 232/53). Akıbetleri hakkında herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Aynı tarihte *Yakacık*'ın yanı sıra *Pazaralanı*, *Tuzla* ve *Kozpınar* adlı yerlere de Batum ve Ahıska göçmenleri yerleşmiştir. Diğer yerlerde de orman alanlarını kıran göçmenler mahallî hükümetle problem yaşamışlardır (**BOA**, YA. Res,72/26; Erkan, 1993: 186).

Eylül 1888 tarihinde Batum göçmenlerinden bir kafil Bursa İnegöl kazasında *Uylakderesi*'nde Padişah emlakinden olan *Hilmiye* köyüne yerleştirilmiştir. Bu köye iskân edilenlerden İdris Efendi ile Şaban ağa, Giresun Piraziz'de iskân edilmiş olan baba, anne ve kardeşlerinden oluşan 3 hanede 16 nüfusun Hilmiye köyüne gelmesi ve emlâk-i hümayuna yerleştirilmeleri konusunda Hazine-i Hassa'dan izin istemişlerdir. Bunların gelerek yerleşmelerine 6 Mart 1889 tarihinde izin verilmiştir (**BOA**, HH. THR, 468/13). Haziran 1890 tarihinde Hilmiye köylülerinin akrabasından Osman Efendi ve İlyas Ağa aileleri ile gelerek köylülerin eski sakinlerinin de rızası doğrultusunda yerleşmek istemişler, köy ihtiyar heyetinin dilekçesi ile birlikte Hazine-i Hassa idaresine müracaat etmişlerdir. Gerekli izin verilerek bu iki hane de *Hilmiye* köyünde iskân edilmişlerdir (**BOA**, HH. THR, 468/26).

Batum göçmenlerinden 18 hanede 87 nüfus *İnegöl*'de *Kadıköyü*'nde, 63 hane 234 nüfus *Hasan Paşa* köyünde, 41 hane 173 *Murad Bey* köyünde nüfus iskân edilmiştir (**Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr**,1303, s.84-85).

İnegöl'de Hazine-i Hassa arazisi üzerine Batum muhaciri iskân edilmiş ve kurulan köye Padişahın ismine izafeten *Hamidiye* adı verilmiştir. Bu köye daha sonra da göçmenlerin akrabaları gelerek boş bulunan arazilerde yerleştirilmişlerdir (**BOA**, HH. THR, 468/25).

Bursa'nın *Gemlik* kazasının mahalle ve köylerinde çok sayıda göçmen ve özellikle Batum göçmeni iskân edilmiştir. Batum göçmenlerinden Murat Bey kabilesinden 200 hanede 1.000 kadar nüfus, Gemlik kazasında *Sultaniye* köyüne yerleştirilmiştir. Bu göçmenler bir hayli yerler açarak her cins hububattan ziraat yapmış olmalarına rağmen bir dane bile zahire alamamışlardır. Bu yerin ziraata elverişli olmadığının anlaşılmasıyla Gemlik kaymakamlığı tarafından göçmenler

civar köylere taksim edilerek yerleştirilmişler, ancak 1881 yılındaki ziraatlarından da ürün alamamış olduklarından ‘aç bi ilaç’ kalmışlar, Gemlik kaymakamlığı, göçmenlere yetecek kadar zahire yardımı yapılması için Bursa vilayetine müracaat edilmişse de ciddiye alınıp yardım yapılmamıştır. Aç, perişan ve çaresiz bir vaziyette kalan göçmenler temsilcileri vasıtasıyla, Rusya Büyükelçiliği’ne müracaat edip geri aslı vatanlarına dönmek istediklerini bildirerek yardım edilmesini istemişlerdir. Rusya Büyükelçiliği, vaatler yaparak göçmenleri geçiştirmiştir. Konu İstanbul Hükûmeti’ne intikal edince Bursa vilayeti İskân Memuru tahkikat için bölgeye gönderilmiş ve derhal göçmenlerin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak kadar zahire temin edilerek dağıtılmıştır. Göçmenlere de gerekli nasihatler yapılarak geri göçmekten vazgeçmeleri sağlanmıştır (BOA, Y. PRK. KOM.3/30; Y. PRK. KOM.3/36).

Gemlik’in *Selimiye* köyünde, 73 hanede 290 nüfus Batum göçmeni iskân edilmiştir (Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, 1303: 82). Ancak göçmenlerden 30 hanesinin yerleştirildiği yer yüksek olduğundan geçimlerini sağlayamamışlardır. Göçmenlerin durumunu düzeltmek isteyen Mabeyn kâtiplerinden Emin Bey, köy yakınında ve ziraata elverişli çiftliğini vermiştir. Emin bey, bu çiftlik üzerinde kurulan köye mekteple birlikte bir cami inşa etmeyi de taahhüt etmiştir. Yeni köye *Hayriye* adı verilmiştir (BOA, İ.DH, 1316/1312 Ra./42).

Batum göçmenlerinden 95 hanede 330 nüfusluk bir katile Gemlik kazasında uygun boş araziye iskân edilmiş ve yeni köye *Hamidiye* adı verilmiştir (Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, 1303: 83). Bu köye yapılacak caminin masraflarının devlet tarafından karşılanması için 30 Aralık 1886 (18 Kanun-i evvel 1302) tarihinde Padişah izni (irade-i seniyye) çıkmıştır (BOA, İ.DH, No. 80084).

Gemlik’in *Adliye* köyünde 50 hanede 175 nüfus, *Feyziye* köyünde 105 hanede 335 nüfus, *Şükriye* köyünde 81 hanede 253 nüfus, *Haydariye* köyünde 59 hanede 225 nüfus, *İhsaniye* köyünde 25 hanede 233 nüfus, *Teşvikiye* köyünde 32 hanede 230 nüfus, *Aldere* köyünde 19 hanede 71 nüfus, *Pir Gece* köyünde 9 hanede 29 nüfus, *Soğan Çayırı* köyünde 12 hanede 43 nüfus ve kaza dâhilinde mahalle ve köylere müteferrik olarak 643 hanede 2.390 nüfus Batum göçmeni iskân edilmiştir (Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, 1303: 82-83).

Bursa vilayeti *Pazarköy* kazasının *Hamzaali* bölgesinde Batum göçmenleri yerleştirilmiş ve burada kurulan köye eski adı olan *Hamzaali* ismi verilmiştir (BOA, İ.DH, 1354/1315. Z/33).

Bursa vilayeti *Yenişehir* kazası *İznik* nahiyesinde *Elmaçukuru* bölgesinde 24 hanede 71 nüfus Batum göçmeni iskân edilmiştir. Ev ve diğer yapacakları binalar için yer verildikten sonra nüfus başına onar dönüm tarım arazisi verilmiştir. 14 Kasım 1888 tarihinde yeni kurulan köye *Sultaniye* adı verilmiştir (BOA, İ.ŞD, 93/5556).

Bursa vilayeti Orhaneli (Atranos) kazasının *Çanak* adlı bölgesinde 12 hanede 46 nüfus Batum göçmeni yerleştirilmiş ve yeni kurulan yerleşim yerine *Osmaniye* köyü ismi verilmiştir (**BOA**, İ.DH, 1322/1312. Z/19).

Mustafa Kemal Paşa (Kirmasti) kazasının *Karapınar* köyüne 92 hanede 337 nüfus Batum göçmeni iskân edilmiştir (**Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr**, 1303: 81).

Ege Bölgesinde İskân

Balıkesir (Karesi) vilayetinin birçok yerine Batum göçmeni yerleştirilmiştir. 1880 yılında Karesi vilayetinin Manyas nahiyesinin *Sultaniye*, *Doğaköy*, *Kalfa*, *Maya* köyleri ve *Gönen* nahiyesinin *Ayvacık*, *Çiflikalanı*, *Eşkidere*, *Balcı*, *Dızman*, *Babayaka* köylerine Batum göçmenleri iskân edilmiştir (**BOA**, Y.PRK. AZJ, 9/21). Diğer bölgelerdeki göçmelere mahallî mal sandığından uygun miktarda karşılıksız yardım yapıldığı ve 4-5 sene tüm vergilerden muaf tutulduğu halde (**BOA**, İ.MV., No.9218) Balıkesir bölgesindeki göçmenlere yapılan yardımlar ertesi yıl geri talep edilmiş ve mısır ve buğdaydan öşür vergisi alınmıştır. Bu köyler göçmenleri, temsilcileri vasıtasıyla 13 Şubat 1884 (15 Rebiyülahir 1301) tarihinde hükümete müracaat ederek diğer bölgelerdeki göçmenlere yapılan uygulamanın kendilerine de tatbik edilmesini istemişlerdir (**BOA**, Y.PRK. AZJ, 9/21).

1887 yılında İstanbul'dan Karesi vilayetine 38 hane Batum göçmeni iskân için gönderilmiştir. Bu göçmenlerin 9 hanesi iskân edilmiş ve diğerleri Ekim 1887 tarihine geldiğinde henüz yerleştirilmemişlerdir (**BOA**, DH. MKT, 1458/73).

Aydın vilayeti *Seferihisar* kazasında *Üçköprüler Çamlığı* adlı yerde Batum göçmenleri yerleştirilmiş ve burada yeni bir köy teşkil edilmiştir. Bu köye *İhsaniye* ismi verilmiştir. Göçmenlerin evleri devlet tarafından inşa edilmiştir (**BOA**, İ.ŞD,65/3795).

Afyonkarahisar'ın *Başçeşme* köyünde 12 hanede 55 nüfus Batum göçmeni iskân edilmiştir (**Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr**, 1303, s. 86).

Diğer Bölgelerde İskân

Konya vilayeti *Akşehir* kazasının *Arabacıdivan* köyüne Batum göçmenlerinden bir kafilе iskân edilmiştir. Bu köye yerleştirilen göçmenlerden vergi istenilmesi üzerine 11 Eylül 1888 (30 Ağustos 1304) tarihinde hükümete başvurmuşlardır (**BOA**, DH. MKT, 1542/90).

Konya'nın *Çumra* Demiryolu İstasyonu civarında *Kınık* isimli yerde Batum göçmenlerinden 26 hane iskân edilmiştir. Göçmenlere hatıra olması için 2 Ekim 1911 (19 Eylül 1327) tarihinde bu yere *Batum* köyü ismi verilmiştir (**BOA**, İ.DH,1489/1329. L/5).

Diyarbakır *Ergani*'de Kars ve Şavşat göçmenleri iskân edilmiş, daha sonra 1883 yılında ikinci bir kafilde daha *Ergani*'de iskân edilmiştir. Bu iki kafilde dağıtılan arazi elit olmadığından niza konusu olmuştur (Erkan, 1993: 213).

Batum göçmenleri iskân için Adana'ya gönderilmiştir. Aradan zaman geçmesine rağmen kesin yerleştirilmeleri yapılmadığından göçmenler, 11 Mayıs 1893 (29 Nisan 1309) tarihinde Sadrazamlığa müracaat etmişlerdir. Bu şikâyetlerinde Adana'da boş devlet arazisi bulunan *Handere* bölgesinde iskân edilmeleri talebinde bulunmuşlardır (**BOA**, DH. MKT, 38/44).

Artvin göçmenlerinden 26 hanelik bir kafilde Malatya⁵ *Doğanşehir* ilçesi *Sürgü* nahiyesinde yerleştirilmişlerdir. Yeni teşkil edilen köye, Padişah Mehmed Reşad'ın adına izafeten *Reşadiye* köyü isminin verilmesi 13 Kasım 1910 tarihinde Padişah tarafından uygun bulunmuştur (**BOA**, İ.DH,1484/1328.Za/17).

SONUÇ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus saldırılarına karşı vatanlarını sonuna kadar savunarak işgali kahramanca durduran Artvin ve Batum halkı, savaşın sonunda hak etmedikleri bir sonuca katlanmak zorunda kalmıştır. Doğuda Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarının, savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmesi ile Artvin ve Batum şehir ve köyleri işgale uğramıştır. Artvin ve Batum'un Rusya'ya verilmesi ile çoluk çocuk yediden yetmişe on binlerce halk, anavatan saydıkları Osmanlı topraklarına doğru yollara dökülmüştür. Osmanlı Devleti, Türk Müslüman halkın anavatana göçünü teşvik etmiş, göçmenlere göç sırasında nakil, iâşe ve barınma yardımları yapmıştır. Göçmenlerin iskânı devlet meselesi olarak ele alınmış, hem hükûmet hem de Saray seferber olmuştur. Hazine-hassa'ya ait araziler göçmenlerin iskân edilmesi için tahsis edilmiştir.

O günün şartlarında göç başlı başına büyük bir eziyet idi. Göçmenleri yollarda; açlık, sefalet, hastalık ve dolayısıyla ölüm beklemekteydi. Bulaşıcı hastalıklar göçmenler arasında kol gezmekte olduğundan, göçmenler, gittikleri yerlerde de hastalık yaymışlardır. Bazı iskân yerlerinin ziraata elverişli olmamasında dolayı bazı göçmen kabileleri aç sefil kalarak perişan olmuşlardır.

Artvin ve Batum göçmenleri, Trabzon'dan itibaren Anadolu'nun hemen her bölgesinde ve İstanbul'da uygun yerlerde iskân edilmişlerdir. Göçmenlerin yerleştirildiği yerlerin tamamını tespit etmek imkânsızdır. Çünkü iskânların tamamı resmî yazışmalara yansımamıştır. Artvin ve Batum göçmenleri, Türkiye'nin hemen her yerine dağılmış durumdadırlar.

Çalışkan ve azimli Artvin ve Batum halkı, yerleştirildikleri yerlerde kendilerine tahsis edilen arazilere ilave olarak orman ve meralardan tarım alanları açarak Anadolu'nun ekilebilir alanlarının gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır.

⁵ Malatya, Mamüretülaziz Vilayeti'ne bağlı kazadır.

Böylece Anadolu'da tarımsal üretimin artmasında etken olmuşlardır. Nadiren yerleştirildikleri şehirlerde de orta sınıf iş gücüne katılmışlardır.

1885-1912 yılları arasında Osmanlı devletinde genelde üretim, özellikle tarımsal üretim artmıştır. Fiyatlar sabit kalmış, altın rezervleri çoğalmış ve yatırım artmıştır. Ayrıca girişimci bir orta sınıf oluşmuştur. 1880 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Ticaret Odası'nın kayıtlarında bu şehirde olduğu kadar ülkenin diğer yerlerinde de Türk Müslüman bir girişimci bir topluluğun ortaya çıktığı ve 1880'den 1890'a kadar sayılarının giderek arttığı ve zenginleştiği görülmüştür. Bu işadamlarının bir bölümü göçmenlerden oluşmuştur. İstanbul ve diğer şehirlerdeki kentsel gelişim de büyük ölçüde doğrudan Türk göçmenlerin akınına bağlıydı. Göçmenlerden varlıklı olanlar, o zamana kadar Gayrimüslimlerin doldurduğu Osmanlı bürokrasinin üst kademelerini doldurmaya başlarken, daha yoksul olanlar şehir ve köylerde üretimin alt katmanlarında yerlerini almışlardır (Karpat, 2003: 120).

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

A.MKT. MHM, 515/25, 15 Ekim 1901 (2 Teşrin-i evvel 1317).

A.MKT. MHM, 517/17

A.MKT. MHM, 526/25.

DH. EUM.5.şb., 80/10.

DH. İD, 120/4, 27 Ağustos 1911 (14 Ağustos 1327).

DH. İD, 120/4, 27 Ağustos 1911 (14 Ağustos 1327).

DH. İD, 85/10.

DH. MKT, 116/9.

DH. MKT, 1323/103.

DH. MKT, 1331/84.

DH. MKT, 1377/10

DH. MKT, 1377/10, 3 Kasım 1886 (5 Safer 1304).

DH. MKT, 1395/36.

DH. MKT, 1442/69.

DH. MKT, 1442/69.

DH. MKT, 1458/73.

DH. MKT, 1459/12, 26 Ekim 1887 (14 Teşrin-i evvel 1303).

- DH. MKT, 1471/37.
 DH. MKT, 1476/80.
 DH. MKT, 1500/115.
 DH. MKT, 1501/9.
 DH. MKT, 1506/94, 1888(1305).
 DH. MKT, 1530/8.
 DH. MKT, 1542/90.
 DH. MKT, 1546/54, 1888(1306).
 DH. MKT, 1551/112.
 DH. MKT, 1555/43.
 DH. MKT, 1558/35, 25 Ekim 1888 (13 Teşrin-i evvel 1304).
 DH. MKT, 1566/77, 20 Kasım 1888 (16 Rebiyülevvel 1306).
 DH. MKT, 191/44.
 DH. MKT, 196/75.
 DH. MKT, 230/72.
 DH. MKT, 232/53.
 DH. MKT, 274/39.
 DH. MKT, 281/65, 6 Kasım 1893 (25 Teşrin-i evvel 1310).
 DH. MKT,38/44.
 DH. MKT,54/22.
 DH. MUİ, 11-2/22.
 DH. SYS, 4/1.
 HH. THR, 468/13, 1889(1306).
 HH. THR, 468/18.
 HH. THR, 468/25.
 HH. THR, 468/26.
 İ. DH, 1423/1322.R/9.
 İ. DH, No. 88196.
 İ. DH, No: 68035.

İ. HUS, No: 15 / 1311.S./52.

İ.ŞD, 63/ 3666, 5 Mart 1883 (21 Şubat 1298).

İ.DH, 1316/1312 Ra./42, 25 Eylül 1894 (13 Eylül 1310); DH.MKT, 187/2.

İ.DH, 1322/1312. Z/19, 10 Mayıs 1895 (28 Nisan 1311).

İ.DH, 1323/1312.Z/8.

İ.DH, 1344/1314. L/10, 1 Nisan 1897 (20 Mart 1313).

İ.DH, 1354/1315. Z/33, 21 Mayıs 1898 (9 Mayıs 1314).

İ.DH, 1382/1318.Z/25.

İ.DH, No. 80084.

İ.DH, No.63559.

İ.DH, No.85102, 8 Haziran 1888 (27 Mayıs 1304).

İ.DH, No.85658.

İ.DH, No: 86430.

İ.DH, No: 96055, 21 Mayıs 1892 (12 Şevval 1308)

İ.DH, No:91704.

İ.DH,1478/1327. Z/20.

İ.DH,1484/1328.Za/17.

İ.DH,1489/1329. L/5.

İ.MV, No.9218, 22 Muharrem 1269 (05 Kasım 1852).

İ.ŞD, 112/6710.

İ.ŞD, 6270.

İ.ŞD, 6610.

İ.ŞD, 93/5556, 14 Kasım 1888 (2 Teşrin-i sâni 1304).

İ.ŞD, 94/5583.

İ.ŞD, 97/ 5771.

İ.ŞD,65/3795, 10 Ağustos 1883 (29 Temmuz 1299).

Y.A. HUS, 164/13.

Y.EE, 134/36.

Y.EE, No: 44/124.

Y.Mtv, 78/200.

Y.PRK. AZJ, 9/21.

Y.PRK. AZJ, 9/21.

Y.PRK. AZJ, 9/21.

Y.PRK. AZJ, 9/21.

Y.PRK. KOM, 3/30.

Y.PRK. KOM, 4/24, Yalova nahiyesi idare heyeti tarafından göçmenlerin iskânı ve boş yerle ilgili Karamürsel Kaymakamlığına 14 Eylül 1883 (2 Eylül 1299) tarihinde verilen rapor.

Y.PRK. KOM.3/30, Hüdavendigâr vilayeti muhacirin memuru İbrahim Nafik'in 28 Kasım 1881 (16 Teşrin-i sâni 1297) tarihli raporu;

Y.PRK. KOM.3/36, aynı memurun 24 Aralık 1297 (12 Kanun-i evvel 1297) tarihli raporu.

YA.Res,72/26.

2. Kitaplar

Erkan, Süleyman, (1993), **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Samsun, 1993, (Doktora Tezi).

İpek, Nedim, (1994), **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara.

Karpat, Kemal H., (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, İstanbul.

Mahmud Celaleddin Paşa (1983), **Mir'ât-i Hakikât**, 1-2-3, (Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul.

Muvahhid Zeki, (1927), **Artvin Vilâyeti Hakkında Malumat-i Umumiye.**

Salname-i Vilâyet-i Hüdavendigâr, (1303).

Sultan Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, /1984), İstanbul.

